

יפעת וייס

פשעים כנגד האנושות: האשמה והקולקטיב

ספסל הנאשמים במשפטי נירנברג הוא ללא ספק מן האיקונות המובהקות של המאה העשרים. הוא מסמל את הכנעתה של גרמניה הנאצית בידי בעלות הברית, את עשייתו של הצדק ואת נראותו. מאות ואלפים מתצלומיו נראו בשבעים השנים האחרונות. מהם ניבטות פניהם של צמרת המשטר הנאצי, ישובים בשתי שורות, מהם זקופים ודרוכים מהם שמוטים ואף נרגנים, מוקפים בחיילים אמריקנים האוחזים באלות. העין חולפת על פניהם של הנאשמים כמתוך הרגל, שבה ומשחזרת שוב ושוב את תחושת הפליאה על הפער בין העוצמה הנאצית לבין הכנעתה, פליאה שתשוב עשור וחצי מאוחר יותר לנוכח התמונות הרבות של אייכמן בתא הזכוכית. ובכל זאת, גם עין זו יכולה להיות מופתעת לרגע, כך למשל ברטרופסקטיבה של צילומיו של יבגני חלדיי (Khaldei Yevgeny), שהוצגה בקיץ 2008 במוזיאון מרטין גרופיוס, הסמוך למה שהייתה בעבר חומת ברלין.¹

חלדיי, כמעט כבן שלושים בעת המשפט, נכח בו מתוקף תפקידו כצלם סוכנות הידיעות הסובייטית טא"ס (TASS). את מצלמתו הראשונה העניקה לו סבתו. על פי גרסא אחרת הרכיב את מצלמת חובבים זו מעדשות משקפיה. בשנים בהן התלווה לצבא האדום בהתקדמותו מערבה נספתה היא, כמו שאר קרוביו היהודים באוקראינה. חלדיי נותר נצר יחיד ממשפחתו לצפות בתבוסתה של גרמניה הנאצית ולהנציח אותה בצלולואיד.

אחד מצילומיו זכה למעמד איקוני של ממש, צילומו של חייל הצבא האדום התולה על אחד מצריחיו של בניין הרייכסטאג בברלין את דגלה האדום של ברית-המועצות. זכות היוצרים של חלדיי, אגב, לא הוכרה עד לשנות התשעים. ממילא ציפו לו שנים רבות של

¹ Ernst Volland & Heinz Krimmer (eds.), *Der bedeutende Augenblick / Jewgeni Chaldej* (Leipzig: Neuer Europa-Verl.), 2008.

הכרה והתכחשות לחילופין, בשעה שנזרק מ"טא"ס", סוכנות הידיעות הרשמית של ברית- המועצות, על רקע אנטישמי, הושב לעבודתו לאחר עשור כצלם יומן המפלגה הרשמי "פראבדה" ונזרק אף ממנו, שוב על רקע אנטישמי בשנות השבעים. אך זהו סיפור אחר, אחר בהחלט.

מה יש בתמונותיו של חלדיי ממשפטי נירנברג, מה צלח בידיו ומצליח לחדור מבעד למבטו של הצופה שכהה זה מכבר? דומה שחלדיי בחר לפרק את שתי שורות הנאשמים לגורמיהן. מצלמתו נעה לשולי האירוע, לרגעים שמחוץ לפרוטוקול, רגעים בהם שהו הנאשמים ביחידות, יחידות מדומה כמובן, כלומר מתועדת, בארוחותיהם ובשיחות הרעים. מצלמתו של חלדיי עקבה בעיקר אחר הרמן גרינג אולי משום שהיה בפועל הנאשם הבכיר ביותר, ואולי בשל נוכחותו המאסיבית. הקרבה הלא שגרתית, קרבה חוצת גבולות, קרבה חודרנית שעוררה לפי סיפוריו של חלדיי את זעמו של גרינג והביאה אותו להתקף זעם שבעקבותיו הוכה על-ידי חייל אמריקני באלה, היא המעוררת את אי השקט, שאינו מתעורר עוד לנוכח האיקונות המוכרות של שורת הנאשמים. מעבר לסקרנות המציצנית, הבאה כאן על סיפוקה, מעוררת הקרבה היתרה לנאשם הבודד את התמיהה המובהקת על הפער וחוסר ההלימה בין הפורמט המשפטי הפלילי לפשע, ובמילים אחרות: הנאשם הבודד והפשע הקולקטיבי, הנאשם בפלילים והפשע הפוליטי.

מי שהיטיבה לנסח את הדיסוננס המטריד במהלך המשפטים הייתה חנה ארנדט במכתב למורה לשעבר ועמיתה קארל יאספרס. "דומני שאת הפשעים הללו", כתבה, "אי אפשר עוד להכיל באופן משפטי. עובדה זו דווקא היא שהופכת אותם למפלצתיים. על פשעים אלו לא קיים עוד עונש הולם. אמנם צריך לתלות את גרינג, אולם זה לא מספיק כלל וכלל.

אשמה זו, בניגוד לכל אשמה פלילית, היא מעבר לכל סדרי החוק ושוברת אותם. זו גם הסיבה לכך שהנאצים בנירנברג נראים משועשעים כל כך: הם יודעים זאת כמובן.²

ואומנם הפורמט המשפטי, בית הדין הצבאי הבינלאומי בנירנברג, כפי שיצא לפועל בסיכומו של דבר, לא היה כלל וכלל תופעה מובנת מאליה וצפויה מראש. למעשה נדונו במהלך שנות הארבעים הראשונות של המאה שעברה נוסחאות רבות אחרות ביחס לענישה הראויה.³ ראשונות להעלאת שאלת הענישה העתידית על סדר היום הציבורי היו הממשלות הגולות במערב, ממשלת פולין ואחריה ממשלת צ'כוסלובקיה, שהיו מחויבות מטבע הדברים לאוכלוסייה האזרחית בארצותיהן. אלא שעל סדר יומן של המעצמות עמדו במהלך המלחמה סוגיות שונות בתכלית. סוגיית פשעי המלחמה הייתה היבט אחד של המלחמה, ובוודאי לא החשוב שבהם. כל עוד נתפשה שאלת הענישה משנית, היא טופלה בשולי האירועים, כך למשל על-ידי "ועדת האומות המאוחדות לפשעי מלחמה", גוף חסר שיניים שהקימו האנגלים והאמריקנים כדי לעמוד בלחצים מבית ומחוץ. כבר בשלב הקמתה של הוועדה חשוב היה לרוזוולט להבהיר לגרמנים, כי ממשלות ארצות-הברית ובריטניה מעוניינות להעניש אך ורק את מנהיגי גרמניה ואותם יחידים בעם הגרמני האחראים לרצח של מאות אלפי חפים מפשע. ברית-המועצות, מסיבותיה היא, לא הצטרפה לוועדה כלל וניהלה מדיניות שיפוט פושעים עצמאית משנת 1943 ואילך. הבריטים נמנעו ממדיניות שיפוט כזו משום שחששו לגורל שבויי המלחמה שלהם, ששפר עליהם כידוע בהשוואה לזה של שבויי המלחמה הסובייטים. הוועדה, אגב נותרה כלי חלש, ואם זאת הייתה אחת מן האינסטנציות העיקריות שנתנו דעתן והתמודדו עם מגבלותיו של החוק הבינלאומי הקיים. לכך תרמה גישתו של הנציג האמריקני הרברט פל שקבע, כי: "[אנחנו צריכים להחליט אם] אנחנו מדינאים שמנסחים חוקים חדשים

² חנה ארנדט אל קרל יאספרס ב-17.8.1946, בקארל יאספרס, שאלת האשמה, דוד בנקיר ויעקב גולומב (עורכים), (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס ויד ושם), תשס"ו. עמ' 125.

³ ראה, אריה י' כוכבי, הדרך למשפטי נירנברג, גיבוש מדיניות הענישה כלפי פשעי המלחמה (ירושלים: יד ושם ומכון בן גוריון), תשס"ז.

המתחייבים מהנסיבות החדשות, או שאנו לבלרים משפטיים שמעוותים ומכופפים פסיקות על מנת להתאימן למקרים אשר אין ספק שהשופטים שקבעו אותן לא העלו אותם כלל על דעתם".⁴

רק בנובמבר 1943 נוסחה לראשונה במוסקווה הצהרה בעלת קווים כלליים לטיפול עתידי בפושעי המלחמה עליהם חתמו צ'רצ'יל, רוזוולט וסטלין. בשלב זה הסכימו בעלות הברית על הסגרת האחראים למעשי הזוועה של הגרמנים לידי הארצות בהן ביצעו את פשעיהם לצורך העמדה למשפט למעט פושעי המלחמה הראשיים, לגביהם עדיין לא נוצרה הסכמה. בסיכומו של דבר הייתה זו ארצות-הברית, שעל אף מחלוקות מבית, תרמה את התרומה העיקרית לגיבושה של מה שעתיד להפוך ברבות הימים ל"מורשת נירנברג". בסוף 1944 חל מפנה של ממש בעמדתה של ארצות-הברית, שהתבטא בנסיגתו של הממשל מתוכניות ברוחו של הנרי מורגנטאו הבן, להוציא להורג בהליך מזורז את הארכי-פושעים. תפישות קיצוניות עוד יותר, אגב, העלו גם הרוסים והאנגלים שנה קודם לכן. עוד בסוף 1943, בוועידת טהראן, תמך סטלין – בתערובת של רצינות ופרובוקציה – בהצעה להוציא להורג ללא משפט 50,000 גרמנים מן האליטה הצבאית, הפוליטית והכלכלית. זמן מה אחר כך הציע צ'רצ'יל להוציא להורג בהליך מזורז מספר מוגבל של פושעי מלחמה. הצעתו תאמה לעמדה הבריטית העקבית שהטילה ספק בהתאמתו של הפורמט המשפטי, וגרסה כי זהו פורמט מסורבל שייתפש בעל כורחו כבלתי הגון על-ידי המובסים. עתה היה זה סטלין, שדחה את הרעיון על הסף, משום שהחל מזהה את היתרונות ההסברתיים שיעניק משפט ציבורי לצד הסובייטי, משפט שיחשוף את הסבל הנורא של העם הסובייטי ואת חלקו המכריע של הצבא האדום במיגור מעצמות הציר.

⁴ שם, עמ' 283.

כאמור, בשלהי 1944 חל מפנה בעמדה האמריקנית, לטובתו של הפורמט המשפטי, ויתרוניתו בהרתעת ממשלות עתידיות מפתיחה במלחמה תוקפנית. ניסוחם של שלושת פקידי המדינה האמריקנים הבכירים, הנרי סטימסון – שר המלחמה, אדוארד סטיניוס – מזכיר המדינה ופרנסיס בידל, התובע הכללי, קבע כי: "גינוי פושעים אלה לאחר משפט [...] יזכה לתמיכה ציבורית גורפת בהווה ולכבוד היסטורי בעתיד. בזכות השיטה השיפוטית, תוכל האנושות כולה, ברבות השנים, לחקור תיעוד אותנטי של הפשעים ושל הפשיעה הנאציים".⁵ כבר בדיפלומטיה שקדמה למשפטי נירנברג, אם כן, ניכר היה המתח, עליו נעמוד בהרחבה בהמשך, בין המבט מופנה העבר לבין המבט הצופה עתיד, כמו גם המודעות ההיסטורית וההיסטוריוגרפית לחשיבותו של התיעוד. כתקדים שלילי עמדו לנגד עיניהן של המעצמות משפטי ליפציג.⁶ סדרה זו של משפטים בהם שפטה גרמניה בשנים 1921-1926 את פושעי המלחמה הגרמנים במלחמת העולם הראשונה, ושהסתיימה בקול ענות חלושה עם שחרורם של מרבית הנאשמים, היא הפארכה שהטרידה את שלוותן של בעלות הברית והכריעה, לצד שיקולים נוספים, לטובת המעבר מן הפורמט של עשיית הצדק במסגרת המשפט הלאומי למשפט הבינלאומי. בה בעת הייתה זו שאלת עתידה של גרמניה, קרי שאלת הדה-נאציפיקציה, שקידמה את רעיון המשפט כאקט ציבורי פומבי בעל איכויות דידקטיות.

המתח בין העבר לעתיד, הבא לידי ביטוי בהתגבשותה של "מורשת נירנברג", טיפוסית למצבים של צדק מעברי. את הדילמות העקרוניות של צדק מעברי מנסחת המשפטנית האמריקנית רותי טייטל בספרה פורץ התחום כדילקמן: "האם להעניש או לחנון? האם

⁵ National Archives, College Park, Md., RG 107, Assistant Secretary of War, 000.51, War Crimes, War Crimes Working Files, Memorandum for the President, 22 January 1945. ראה גם: כוכבי, 777.

למשפטי נירנברג, עמ' 186, ה"ש 3.

⁶ Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance. The Politics of War Crimes Tribunals* (Princeton University Press, 2000), ch. 3: Leipzig, pp. 58-105; Gerd Hankel, *Die Leipziger Prozesse. Deutsche Kriegsverbrechen und ihre strafrechtliche Verfolgung nach dem Ersten Weltkrieg* (Hamburg: Hamburger Edition, 2003); Alan Kramer, "The First Wave of International War Crimes Trials: Istanbul and Leipzig," in: *European Review*, Vol. 14, No. 4 (2006), pp. 441-455.

הענישה היא תרגיל מכון פיצוי הצופה לאחור או ביטוי לחידושם של חוק וצדק? מיהו הנושא באחריות לדיכוי? באיזו מידה יש ליחס את האחריות לדיכוי ליחידים בניגוד לקולקטיב, למשטר ולכלל החברה?⁷ משפטי נירנברג, כך מראה טייטל בספרה, יכולים להיתפש כתקדימיים בתחום זה. במסגרת אמנת נירנברג, שנוסחה בלונדון באוגוסט 1945, גיבשו בעלות הברית שלושה אישומים עיקריים. שניים מהם, פשעים כנגד השלום, קרי קשירת קשר לעשיית מלחמה תוקפנית תוך הפרת הסכמים בינלאומיים ועשיית מלחמה תוקפנית ופשעי מלחמה היוו המשך למסורת הקיימת של המשפט הבינלאומי. סעיפים אלה אפשרו לבעלות הברית לשפוט את ההנהגה הנאצית על כלל הפשעים שנעשו במסגרתה ובכסותה של המלחמה. הפשעים הנאצים שחרגו מפשעי מלחמה, כך בעיקר השמדת היהודים, אך גם פשעים כלפי אוכלוסיות אזרחיות נוספות, הוכלו בסעיף האישום החדשני "פשעים כנגד האנושות". עם חלוף הזמן האפיל סעיף חדש זה על השניים האחרים ומזכר כתרומה העיקרית של משפטי נירנברג. סעיף זה הקיף פרקטיקות של רצח, השמדה, גירוש ושעבוד. שלושת סעיפי האישום סיכמו את תפישתה של התביעה שגרסה, כי פשיעה זו איננה מוגבלת למעשה נבלה של יחידים, אלא נובעת ומייצגת תוצאותיו של שלטון טרור שיטתי, בגרמניה, במדינות הציר והגרורות ובמדינות אירופה הכבושות. כדי לכרוך את האשמה הפלילית האישית בזו הפוליטית מבנית נמצא פתרון משפטי ברוח "חוק הקונספירציה", חוק שהיה בשימושה של הרשות לניירות ערך בארצות-הברית והוסב במסגרת ההכנות למשפטים כך שיוכל להתאים לצרכי המשפט הבינלאומי. השימוש בו אפשר להרשיע נאצים רמי דרג אף אם לא עסקו במישרין בעינויים וברציחות ואפשר בו זמנית להאשים ארגונים ספציפיים בפעילות נפשעת, כך שניתן יהיה בעתיד לאור שפיטה זו לנהל משפטים נוספים כנגד יחידים וחברי ארגונים.

⁷ Ruti G. Teitel, *Transitional Justice* (New York: Oxford University Press), 2000, p. 27.

"חוק הקונספירציה" הסדיר חלקית את היחס שבין האשמה האינדיבידואלית לזו הקולקטיבית ופתח את הפתח למשפטי ההמשך. אופיו הבינלאומי של המשפט פתר פורמאלית את סוגיית הרטרואקטיביות. בשעה שהנאשמים לא נשפטו על בסיס החוק של מדינתם הם היו מנועים מלטעון לחוקיותן של פעולותיהם, אלא נשפטו על סמך חוק בינלאומי בעל עקרונות צדק שונים. מענה זה לא סיפק רבים מן הגרמנים, שביקרו את המשפט כ"צדק של מנצחים". ללא מענה משפטי הולם נותרו חלק מן הפשעים שבוצעו ביחס ליהודים. אומנם הפשעים כנגד האנושות אפשרו באופן כללי לשפוט פשעים שביצעו מדינות הציר כנגד אזרחיהן, קרי סעיף אישום זה חתר תחת עקרון הריבונות ובכך היווה חידוש מופלג ביחס לחוק הבינלאומי הנהוג עד אותה עת. אולם כתב התביעה של נירנברג כך פשעים אלה בפשעי המלחמה, ובכך מנע אפשרות לשפוט פשעים שבוצעו כנגד היהודים בשנים 1933-1939. בתחום זה נחלה המערכה של הארגונים היהודיים, ובראש ובראשונה הקונגרס היהודי העולמי, מפלה ניצחת.

השוואה, אגב, לא עמדה במרכזם של המשפטים.⁸ כשניסו ארגונים יהודיים לחבור בשנת 1942 ליוזמתן של הממשלות הגולות בנושא פושעי המלחמה נדחו על הסף משום שלא ייצגו למעשה כל מדינה.⁹ גם בשנים הבאות נותרה מעורבותם של הארגונים היהודיים מצומצמת יחסית. מחלקת המחקר של ה"קונגרס היהודי עולמי", ה-Institute for Jewish Affairs והעומד בראשו, יעקב רובינזון, הכינו אמנם תיעוד אותו העבירו בצינורות שונים לממשל האמריקני. כך למשל היו הם אלה שגיבשו את ההערכה בדבר 5,700,000 קורבנות יהודיים, אותה סיפק רובינזון לתביעה בנירנברג. השפעתם הכללית על המשפטים עם זאת

⁸ מיכאל ר' מארוס, "השוואה במשפטי נירנברג", *יד ושם קובץ מחקרים כו (ירושלים: יד ושם), תשנ"ח*. עמ' 34-5.

⁹ ראה: Mark A. Lewis, "The World Jewish Congress and the Institute of Jewish Affairs at Nuremberg: ideas, strategies, and political goals, 1942-1946," *Yad Vashem Studies* 36:1 (2008), pp. 181-210.

נותרה מוגבלת. ניסיונות לקידום הפרדתם של המשפטים והקמתו של בית דין נפרד שישפוט פשעים כנגד היהודים נדחו על הסף. אין זה נכון לטעון, כי השואה לא זכתה לכל ייצוג במשפט. יעקב רובינזון, לדוגמא, ראה חשיבות לעמוד על האזכורים הרבים של השואה בהקשרם של פשעים כנגד האנושות במסגרת משפטי נירנברג, בתגובתו הנזעמת לספרה של חנה ארנדט "אייכמן בירושלים".¹⁰ השואה, על כך מצביע ההיסטוריון מיכאל מארוס, נזכרה בכל אחת ואחת מקטגוריות האישום וכן הופיעו בפני בית המשפט עדים רבים יהודים. ואף על פי כן, בהיפוך גמור לתקופתנו, נותרה השואה פרק אחד בלבד בתוך מסכת הפשעים הנאציים בהם דנו משפטי נירנברג. חוסר היכולת לשפוט פשעים שקדמו לפרוץ המלחמה רק הדגיש את העניין.

משעה שהחלו בנירנברג בנובמבר 1945 ועד לסיומם באוקטובר 1946 נתקלו המשפטים בגרמניה בהתנגדות, שהלכה וגברה באופן פרדוקסלי במהלך הזמן. התנגדותו של הציבור הגרמני התרכזה בטענת "הצדק של המנצחים" ובדחיית "האשמה הקולקטיבית". "נירנברג", בעצם, "ייצג דחייה של האשמה הקולקטיבית של האומה הגרמנית וגם אישור מחדש של עקרון האחריות האישית, הן הפוליטית והן המוסרית",¹¹ כפי שמציע ההיסטוריון ג'פרי הרף בספרו על פוליטיקה של הזיכרון בגרמניה החצויה. "משפטי נירנברג", לפי הרף, "המירו את שיח ייעוד וגורל שהיה כה דומיננטי בדיון האפולוגטי של השמרנות גרמנית התרבותית בניתוח פוליטי סיבתי ובאחריות מוסרית". האשמה שכפי שהראה ההיסטוריון

¹⁰ Jacob Robinson, *And the Crooked Shall be Made Straight. The Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe, and Hannah Arendt's Narrative* (New York: Macmillan, 1965), p. 63.
¹¹ Jeffrey Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), p. 208.

נורברט פריי, לא נוסחה למעשה על-ידי בעלות הברית מעולם, אלא דווקא על-ידי הגרמנים עצמם, כאסטרטגיה הגנתית של ניסוח אשמה וניגוחה כבלתי צודקת.¹²

אל אווירה עוינת זו¹³ כיוון הפילוסוף קארל יאספרס בהרצאות שנשא בשלהי 1945 לפני סטודנטים באוניברסיטת היידלברג, ושאותן פרסם חודשים מעטים אחר כך תחת הכותר "שאלת האשמה".¹⁴ טקסט זה – "הטקסט המכונן של הקהילייה הפוליטית ה(מערב-)גרמנית החדשה"¹⁵ – הוא מסמך תקופתי ראשון במעלה. בשל סמיכותו לאירועים הוא נעדר אמנם פרספקטיבה היסטורית, עובדה הניכרת בין השאר בניסיונו של יאספרס להעלות את קרנה של ההגירה הפנימית ולבסס את מעמדה למול וכנגד המהגרים, יהודים ושאינם יהודים.¹⁶ אך על אף חולשות אלה וסרבולו של הטקסט, היה זה קול צלול ובודד בשתי הסוגיות העיקריות: קבלה מוחלטת של הלגיטימציה של בית הדין הצבאי הבינלאומי וניסוחה החדשני של תיאוריית אשמה.

"עם ערב לממלכתיותו",¹⁷ קבע יאספרס, ובכך סיכם באופן התמציתי ביותר את היחס שבין היחיד לקולקטיב. מתוך אותה תפישה בסיסית גזר ארבעה מימדים שונים של אשמה: אשמה פלילית, אשמה פוליטית, אשמה מוסרית ואשמה מטפיזית. בתחום שתי ההאשמות הראשונות נתבע היחיד לדין וחשבון למול ערכאות חיצוניות: הפושעים המובהקים, הנגועים באשמה הפלילית, מובאים למשפט ואילו הקולקטיב, האשם מתוקף שייכותו לעם הגרמני, נתון לרצונו – הטוב או הרע – של הכובש. מחיר הכיבוש, אם בהשפלה

¹² Norbert Frei, "Von deutscher Erfindungskraft oder: Die Kollektivschuldthese in der Nachkriegszeit," in: Gary Smith (Hrsg.), *Hannah Arendt Revisited: "Eichmann in Jerusalem" und die Folgen* (Frankfurt am Main, 2000).

¹³ תיאור קצר של העוינות ששררה בהרצאותיו של יאספרס ניתן למצוא ב: Raphael Gross, *Anständig geblieben. National-Sozialistische Moral* (Frankfurt a.M., 2010), p. 114.

¹⁴ יאספרס, *שאלת האשמה*. (פורסם לראשונה ב-1947 תחת הכותרת: *Die Schuldfrage*)

¹⁵ *Gründungstext des neuen Gemeinwesens der (West-) Deutschen*. Dan Diner, "Schulddiskurse und andere Narrative – Epistemisches zum Holocaust," in: idem., *Gedächtniszeiten. Über jüdische und andere Geschichten* (München: C.H. Beck, 2003), pp. 180-200, p. 181.

¹⁶ על סתירות בראייתו העצמית של יאספרס ועל העדר עקביות באופן בו יאספרס מעמיד עצמו למול הקולקטיב הגרמני והאשמה ראו: Gross, p. 121.

¹⁷ יאספרס, *שאלת האשמה*, עמ' 75.

ואם בפיצוי חומרי למנצח הוא מחירה של האשמה הפוליטית. ליאספרס עצמו, אגב, לא היה ספק כי במקרה ספציפי זה הכובש הזר הוא אף המשחרר מעול הנאציזם, אך את טיעונו ניסח באופן כללי, במובן הרחב של "אבוי למנוצחים". שונות הן שתי הקטגוריות האחרות, האשמה המוסרית וזו המטאפיזית בהן ניצב האדם למול ערכאות פנימיות ולא חיצוניות, למול המצפון האישי במקרה הראשון ולמול אלוהיו במקרה השני. מנעד מורכב זה שהציע יאספרס לשומעיו ולקוראיו נועד למנוע התנערות גורפת מאשמה בשל קיום המשפט במסגרת הנסיבות המיוחדות של כניעתה של גרמניה. יאספרס שאף לעמת כל גרמני וגרמני עם אשמתו האישית. במובן זה הטרים את שיח הקורבנות הגרמנית שהחל באותן שנים וצבר תנופה משמעותית למן שנות השמונים.

"שאלת האשמה" של יאספרס זכתה לקיתונות של רותחין. מסיבות אישיות בחר יאספרס להגר ב-1947 לשווייץ עם רעייתו היהודייה, האישה שבעטיה פוטר ממשרתו האוניברסיטאית בגרמניה הנאצית ולצידה חי חשוף לרדיפות ולסכנת מוות כל שנות הרייך השלישי. שונה מביקורות השטנה להרצאותיו של יאספרס הייתה ביקורתם של ארנדט ובעלה היינריך בליכר. השניים, פליטים מהגרים בניו-יורק, ביקרו, איש איש לשיטתו, הן את הקטגוריה המעורפלת של האשמה המטאפיזית והן את זו של האשמה הפלילית, ביקורת אותה הבאתי בלשונה כבר בתחילה. ביקורתו של בליכר, נוסף על כך, הופנתה גם לסוגיית האשמה הפוליטית. דומה שבליכר הוטרד מהיותה מופנית עבר, וטרוד היה בשאלת העתיד. "ידידי", כך מתווכת ארנדט את ביקורתו של בן זוגה, "עומד על כך שנטילת האחריות חייבת להסתכם ביותר מקבלת התבוסה והתוצאות הקשורות בה. הוא אומר זמן רב שקבלת אחריות כזו, שהיא תנאי מוקדם להמשך קיומו של העם (לא לקיומה של האומה), חייבת להיות קשורה להכרזת רצון פוליטי חיובי שיופנה אל הקורבנות. כמובן, אין פירוש הדבר ניסיון לתקן את המעוות במקום שבו אין עוד מה לתקן; אולם שבכל הקשור לעקורים למשל

ייאמר: אנו מבינים היטב שאתם רוצים לצאת מכאן לפלסטינה; עם זאת עליכם לדעת שיש לכם כאן כל הזכויות, שאתם יכולים לסמוך על עזרתנו המלאה, שלאור מה שאונה ליהודים בידי גרמנים, ברפובליקה גרמנית עתידית נקבע בחוקה את התנערותנו מן האנטישמיות; כך שכל יהודי, אחת היא היכן נולד, יוכל להיות בכל זמן ובתוקף לאומיותו היהודית בלבד אזרח שווה זכויות ברפובליקה זו אם יחפוץ בכך, בלי לחדול בשל כך להיות יהודי".¹⁸

באותם ימים העריכו ארנדט ובליר כי לא ניתן יהיה להנהיג דרישות אלה בגרמניה, אך דומה כי בעניין זה התבדו. החוקה הגרמנית שהתגבשה בשלושת אזורי הכיבוש המערביים, והפכה ב-1949 אבן היסוד של המדינה החדשה, "הרפובליקה הפדרלית הגרמנית", הכילה את מרכיבי האזרחות בהם ראה בלייר את הכרזת הרצון הפוליטי החיובי שיופנה אל הקורבנות. על פי סעיף 116 זכאים היו להשבתה של האזרחות הגרמנית, מי שאזרחותם הגרמנית נגזלה בין ה-30.1.1933 ל-8.5.1945 מסיבות פוליטיות, גזעניות ודתיות. צאצאיהם זכאים היו על פי אותו חוק לאזרוח. מרחיק לכת מן הבחינה המשפטית היה סעיף 16א' שהעניק באופן גורף וללא כל הסתייגויות מעמד פליט לנרדפים פוליטים באשר הם, על בסיס ההכרה וההוקרה כי גרמנים רבים ניצלו מהטרור הנאצי משום שזכו למעמד זה בארצות העולם. בשנת 1993 כורסם סעיף הפליטות ואיבד בפועל לחלוטין ממשקלו. סעיף 116 תקף גם כיום, והוא הבסיס לאזרחות הגרמנית בה מחזיקים כיום כ-100,000 ישראלים. אך גם זהו סיפור אחר.

משפטי נירנברג כמו גם ניסוחה של החוקה הגרמנית היו חוליות שונות בתוך המהלך הכולל של דה-נאציפיקציה, תהליך לו חברו מהלכים נוספים, ובעיקר פיטורי מאות אלפי נאצים לשעבר במגזר הציבורי בגרמניה. פניה של הדה-נאציפיקציה לבשו אופי שונה באזור הכיבוש הסובייטי ובאזורי הכיבוש המערביים בהתאם ובכפוף לתפישה ההיסטורית של

¹⁸ חנה ארנדט אל קרל יאספרס ב-17.8.1946, ביאספרס, שאלת האשמה, עמ' 124.

האירועים ולאינטרס הפוליטי. על פי גרסאות מקובלות איבדו עד מהרה בעלות-הברית, ובעיקר אלה המערביות עניין במדיניות טיהור של גרמניה בכלל ובתהליך הדה-נאציפיקציה בפרט, ובלמו אותו בכפוף להסלמתה של המלחמה הקרה. ההיסטוריון נורברט פריי דוחה טענה זו על הסף. כהכחה חותכת לעמדתו הוא מביא את הנתונים על משפטיהם של פושעים נאצים. מעבר למשפטי נירנברג, בהם הועמדו למשפט 22 נאשמים, היו אלה סדרה ארוכה של משפטים, ובראש ובראשונה 12 משפטי המשך שקיימו בעלות-הברית המערביות על בסיס אמנת מוסקבה. בכלל המשפטים על אדמת גרמניה נשפטו במהלך ארבעת שנות הכיבוש כ-5,000 נאשמים, מתוכם נגזר על כ-800 גזר דין מוות, אשר הוצא לפועל בכשליש מהמקרים. הנתונים לגבי מערכת המשפט הסובייטית מעורפלים בהשוואה לנתוני אזורי הכיבוש המערביים. מעריכים כי ברית-המועצות הוציאה להורג כ-756 נאשמים גרמנים באזור הכיבוש וכ-12,770 נוספים בשטחי ברית-המועצות. כ-5,000 גרמנים נשפטו על-ידי רשויות המשפט הגרמניות. מספרם הכללי של העצורים הגרמנים הגיע למאות אלפים.¹⁹

מצב הדברים השתנה למן ראשית שנות החמישים, כשהועבר הטיפול בפשעים נאצים לידיהן של זרועות המשפט הגרמניות. בהקשר המערב-גרמני משמעות הדבר הייתה שפיטתם של הנאשמים על-פי החוק הסטאטוטורי הגרמני בכפוף לחוק הבינלאומי אך לא עוד ישירות על-פיו. שינוי זה הביא לצמצום דרסטי במספרם של כתבי האישום ואף בחומרת העונשים. במקביל גבר לחצה של דעת-הקהל הגרמנית לשחרור נאשמי המשפטים שנערכו בין השנים 1945-1949 תחת חסותן של בעלות-הברית. ממשלו של קונרד אדנאואר נדרש לעסוק בשאלה זו בהרחבה, והביא בתמורה להצטרפותה של גרמניה לברית המערבית בשנים 1953-1955 לשחרורם של אחרוני העצורים. כתוצאה ממהלכים אלה נותרו בבית

¹⁹ Norbert Frei, "Der Nürnberger Prozeß und die Deutschen," in: W. Wette/G. Überschar (Hrsg.), *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert (Festschrift für Manfred Messerschmidt)* (Darmstadt, 2001), pp. 477-492.

הסוהר בשפנדאו שבברלין משנת 1958 ואילך שלושה עצורים בלבד: באלדור פון שיראך, רודולף הס ואלברט שפר. האחרון עתיד היה לאחר שחרורו להפוך חביבו של ציבור גרמני רחב.

את משקלם של המשפטים מנקודת המבט הגרמנית ניתן להעריך אך ורק בהקשר הכולל של תהליך הדה-נאציפיקציה. בעלות-הברית ניסו להעריך את ההצלחה עוד בזמן אמת. המעקב הדמוסקופי שערכו הראה כי קרנם של המשפטים, שלא הייתה גבוהה מלכתחילה, החלה יורדת בעיניו של הציבור הגרמני באופן רדיקלי במהלך המחצית השנייה של שנות הארבעים. משאלי דעת-הקהל העידו על כך שבעוד שבמהלך המשפטים בשנים 1945-1946 סברו 78% מהגרמנים כי המשפט הגון, ירד מספרם בסתיו 1950 ל-38%. אכן, כפי שמסכם ההיסטוריון דוד בנקיר, "ההאשמה שמבחוץ, זו של בעלות הברית, שהייתה חלק מהמאמץ לעשיית צדק, לדה-נאציפיקציה ולחינוך מחדש של הגרמנים, לא רק שלא עוררה דחף לביורור בקרב רוב הגרמנים, אלא הקימה חיץ של התגוננות והתנכרות".²⁰

דומה כי כעת, מן הפרספקטיבה ההיסטורית, יש לנו כלים נוספים להערכת הצלחתם של המשפטים. אמנם מנקודת המבט התרה אחר הצדק, נקודת מבט שהיא מעבר ומחוץ לאירוע, קל אולי להזדהות עם עמדתו של ההיסטוריון אריה כוכבי הקובע, כי: "מבחינות רבות לא עמדו העונשים שגזרו בתי המשפט של בעלות הברית ושל גרמניה על פושעי מלחמה גרמנים בכל יחס לפשעיהם האיומים. רבים מפושעי המלחמה לא הועמדו לדין כלל, וטיפולן של בעלות הברית המערביות באלה מהם שנשפטו והורשעו הושפע במידה רבה מן האינטרסים הגיאופוליטיים שלהן".²¹ עמדה זו דומה לעמדתו של ההיסטוריון טוני ג'אדט שציין כי: "משפטי נירנברג שמשו דוגמא חשובה והפונקציה המשפטית שלהם היא מעבר לכל ספק; אך הסלקטיביות והצביעות הבולטת, שאפיינה את הדרך שבה בעלות הברית קדמו את

²⁰ דוד בנקיר, 'הרקע ההיסטורי: גרמניה בשנים 1945-1947', ביאספרס, שאלת האשמה, עמ' 28-29.

²¹ כוכבי, הדרך למשפטי נירנברג, עמ' 292.

המשפטים, תרמו לציניות של התקופה הבתר מלחמתית, ובה בעת הרגיעו את מצפונם של לא-גרמנים (ולא-נאצים) שמעשיהם היו עלולים לשמש עילה להאשמות דומות".²² אך האם אמנם נכונה טענתו של אריה כוכבי, כי "החנינה שניתנה לפושעי מלחמה גרמנים, ובהם כמה מהפושעים הידועים ביותר לשמצה, הקהתה מאוד את עוקצה של התכנית להענשת האשמים בפשעי מלחמה ונטלה מן המשפטים נגד פושעי מלחמה את הכוח להרתיע מפני חזרה על פשעים דומים בעתיד".²³ ספק רב.

דומה כי ההערכה היסטורית כזו של המשפטים אינה קוראת אותם מתוך הגיונו של הצדק המעברי ואינה ערה לתוצאות בלתי מכוונות של תהליכים היסטוריים. היא מדברת בשמו של העתיד, אך למעשה היא צופת עבר. גרמניה המערבית בתקופת אדנאואר בחרה בדרך אותה כינה ההיסטוריון ג'פרי הרף "דמוקרטיזציה דרך אינטגרציה".²⁴ אדנאואר חתר לשחרורם של העצורים הגרמנים כאתנן לציבור הגרמני במסגרת האוריינטציה הפוליטית המערבית שהכתיב ולעיתים אף כפה על ארצו. בהקשר זה, כמו גם בהקשר נוסף שכפה אדנאואר על אזרחי מדינתו ושעניינו צדק – הסכם השילומים עם גרמניה – תהיה זו טעות לשפוט את המהלכים לפי רחשי ליבה המשתנים של דעת קהל גרמנית זו או אחרת. בטווח הארוך יצרו מהלכים אליה את שיוכה ומחויבותה המוחלטת של גרמניה למערב, קרי לערכי הדמוקרטיה המערבית. ספק אם קיים היה מחסום והרתעה חזקים מאלה לסיכויי שיבתה של גרמניה לסורה.

מורכב יותר מן הפן הלאומי של הצדק המעברי הוא הפן הבינלאומי. יאספרס, כדוגמה מייצגת, קשר כתרים רבים לבית-הדין הצבאי הבינלאומי ב-1945. הוא האמין כי

²² Tony Judt, "The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe," in: *Deadalus*, vol. 121, No. 4, *Immobile Democracy?* (Fall, 1992), pp. 83-118, p. 87.

²³ כוכבי, *הדרך למשפטי נירנברג*, עמ' 292-293.
²⁴ Jeffrey Herf, *Divided memory*, p. 268.

נירנברג מייצגת "סדר עולמי" חדש. כשצפה רטרואקטיבית בשנת 1962 בהתלהבותו משכבר, היא נדמתה לו נאיבית משהו.²⁵ משפטי נירנברג, כידוע, נחתמו במלחמה הקרה. גם יוזמות נוספות צופות עתיד, כמו "האמנה הבינלאומית לזכויות האדם" ו"האמנה כנגד רצח עם", שהולדתן בשנת 1948, איבדו ממשמעותן לאור מלחמה זו, שנטרלה כל אפשרות למהלכים בינלאומיים משותפים ומאליו נטרלה את כוח ההרתעה של המשפטים. בתחומים אלה עדיין לא נאמרה המילה האחרונה, והם נתונים למחלוקת פוליטית על משמעותם של חוק וצדק.

גם שאלת האשמה מתבררת כמורכבת ביותר. שנות החמישים התאפיינו אומנם בחנינה גורפת של נאצים לשעבר, אולם כבר לקראת סופם, בשנת 1958, קמה הרשות המשפטית המרכזית לפשעי נאצים בלודוויגסבורג, מהלך ששינה את אופי הטיפול בנאצים לשעבר והוביל לשורה ארוכה של משפטים וביניהם הידועים מכל, משפטי אושוויץ בפרנקפורט באמצע שנות השישים.²⁶ ההשפעה המכריעה וארוכת הטווח של משפטים אלה מנוסחת באופן הקולע ביותר במילותיו של המשפטן הגרמני הרברט יגר, בדברים אותם פרסם זמן קצר לאחר משפטי אושוויץ בפרנקפורט: המשפט "אכלס את הדימוי הריק, האנונימי של עבר טוטליטרי בצורות אנושיות שלעולם לא ימחו עוד מהדימוין".²⁷ ריכוז התביעה בלודוויגסבורג, בהמשך לתביעה במשפטי נירנברג, משמש עד היום בסיס התייעוד

²⁵ קארל יאספרס, 'אחרית דבר לשאלת האשמה – 1962', ביאספרס, *שאלת האשמה*, עמ' 111-118.
²⁶ Devin O. Pendas, *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963-1965. Genocide, History, And The Limits of The Law*, Cambridge University Press 2006.
²⁷ Quoted in Herf, *Divided memory*, p. 208.

Jäger describes it even more poignantly in German: "Die prozessuale Durchleuchtung von Einzelfällen hat dieses Bild [Auschwitz als Naturkatastrophe, Y.W.] grundlegend geändert. Wir fangen allmählich an, das Gesicht – oder besser: die Gesichter – des Terrors zu erkennen. Was bisher ein weiträumiges, anonymes Gesichtspanorama war, beginnt, sich mit Einzelwesen zu füllen, die einen Namen, eine Physiognomie, eine Vorgeschichte und bestimmte charakterliche Eigenschaften haben und auf besondere Weise mit den Ereignissen verflochten sind".
 Herbert Jäger, *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität* (Olten: Walter-Verlag, 1967), p. 14.

ההיסטורי העיקרי לחקר הנאציזם. כזכור, התיעוד ההיסטורי היה אחד ממטרותיהן המוצהרות של בעלות הברית במשפטי נירנברג, כפרקטיקה צופת עתיד. במובנים אלה מלאו המשפטים את ייעודם.

בראשית שנות התשעים, ובטרם נסוגו אחרוני החיילים הרוסים ממזרח-גרמניה לשעבר, קיים היה בקארלסהורסט שבפאתי מזרח-ברלין "מוזיאון הכניעה", מוזיאון שהקימו הסובייטים להנצחת מורשת הגבורה הסובייטית במלחמת העולם השנייה בבניין בו חתמה גרמניה על כניעתה למול בעלות הברית בליל ה-8.5.1945. באחד מחדריו האחוריים של המוזיאון ניתן היה לצפות במוצג נדיר: תמונה של נאשמי נירנברג, נאשם נאשם, ואילו לצד תמונתו של אותו נאשם תצלומו מת בארון קבורה פתוח כשחבל התלייה על צווארו. דומה כי מיצג מוזיאוני זה תאם לרוח הקונקרטי ולדימיון הויזואלי, שהיו מקובלים בסמיכות לאירוע ההיסטורי. ויקטור קלמפרר, לדוגמא, מצטט ביומניו את יוהאנס בכר, דמות מפתח בתרבות המזרח-גרמנית ומחבר ההמנון הלאומי. בשיחה עם קלמפרר ב-17 באוקטובר 1946 אמר בכר: "מה קורה [כרגע, י.ו.] אצל הנאשמים בנירנברג? לצד כולם למעט רוזנברג ניצב הכומר. הם ייתלו בדרך האמריקנית. זו גסיסה איטית, סנטימטרים ספורים מעל לקרקע, עד 15 דקות".²⁸ ככל שנקף הזמן והאירוע ההיסטורי התרחק התעמעמה אף התחושה הקונקרטי. במהלך שנות התשעים, כשעבר המוזיאון רפורמות כאלה ואחרות, ובכפוף קרוב לוודאי לוועדה מדעית מלווה, נעלמה התמונה. היא לא תאמה קרוב לוודאי את רוח התקופה. הזמנים נשתנו, כך נדמה, וגם נראותו של הצדק, שינתה פניה.

²⁸ "Wie mag es in Nürnberg bei den Verurteilten aussehen? Alle außer Rosenberg haben den Geistlichen bei sich. Sie würden auf amerikanische Art gehenkt. Das ist ein langsames Sterben, wenige Centimeter über den Boden, bis zu 15 Minuten", Victor Klemperer, *So sitze ich denn zwischen allen Stühlen. Tagebücher 1945-1949* (Berlin: Aufbau-Verlag, 1999), p. 313.